

БОГДАН ЖУЛКОВСЬКИЙ
ДАВНЬОРУСЬКИЙ КОНДАКАРНИЙ СПІВ
У ЗАРУБІЖНІЙ МУЗИЧНІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ

У сучасному українському музикознавстві бракує фундаментальних досліджень як літургійного співу Київської Русі, так і його зв'язків із наступними епохами. У загальних музично-історичних працях ця доба зазвичай «випадає» з поля зору науковців або її викладено реферативно, без урахування змісту конкретних богослужбових рукописів. Зокрема, детального опрацювання потребують як давньоруські Кондакарі, так і кондакарна невменна нотація, кондакарний співочий стиль і власне літургійний жанр кондака¹.

Кондакар – особливий тип гімнографічного збірника, якого не було ні у греко-візантійській співочій практиці, ні в південних слов'ян, а відомий він лише в Київській Русі². Він поєднав у собі календарний тип побудови (нерухомий мінейний і рухомий тріодний) з осмогласним (Октоїх), моножанровий³ розділ із поліжанровим⁴. Якщо для перших розділів характерна репертуарна стабільність, то для останніх – розмаїтість репертуару. Якщо перший розділ був тісно пов'язаний з богослужбовою практикою, то другий, крім того, мав навчальне призначення. Це свідчить про прагнення

¹ Аверинцев С. Кондак // Аверинцев С. С. София – Логос : Словарь / С. С. Аверинцев ; ред. Н. П. Аверинцева и К. Б. Сигова. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 274 – 275.

² Винятком є уривок ненотованого Кондакаря, який знаходиться в доповненні до сербського Пролога XIV ст. і має, на думку російського палеославіста Анатолія Турілова, давньоруське походження.

³ Кондаки, іноді також ікоси.

⁴ Іпакої, киноники, кафізми, тропарі, поліелей, прокимни, степенні антифони, стихири євангельські, екзапостиларії, подібні стихирам, асма-тик.

укладачів і переписувачів створити універсальну антологію, в якій охоплено різні співочі стилі: від мелізматичних розспівів (кондаки, іпакої, киновники, асматик) до псалмодії (кафизми). Для цього використовуються два типи невменної нотації: кондакарна (для кондаків, киновників, іпакоїв, асматика, пасапноаріїв) і знаменна (для інших піснеспівів).

Кондакарна нотація досі не піддається дешифровці¹. Вона наявна лиш у вісьмох манускриптах XI–XIV ст., шість із яких – Кондакарі (Типографський, Благовіщенський, Троїцький, Успенський, Синодальний і частково нотований Погодінський), та на окремих аркушах Октоїха Ізборного² і літургійного збірника, який містить фрагменти Тріоді, Мінеї, Октоїха³. Вкраплення кондакарних невм у знаменну нотацію можна побачити також у наступних чотирьох рукописних книгах: серпневій Службовій Мінеї⁴ і трьох Стихирарях Мінейних⁵. Чотири Кондакарі видано факсимільним способом⁶.

¹ Спроби дешифровки кондакарних невм здійснили Константин Флорос, Кеннет Леві, Грегорі Маєрс, Димитрій Кономос, Аналіза Донеда, Галина Пожидаєва.

² РНБ, Соф. 122..

³ РНБ, Соф. 397.

⁴ ДІМ, Син. 168.

⁵ РНБ, Соф. 384; БАН, 34.7.6; РДБ, ОР 740.

⁶ Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века. – Т. 1 : Факсимильное воспроизведение. – Т. 2 : Наборное воспроизведение рукописи. – Т. 3 : Исследования / ред. Б. А. Успенский. – Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 256, 456, 256 с.; *Contacarium Palaeoslavicum Mosquense* / Ed. Arne Bugge. – *Monumenta Musicae Byzantinae. – Facsimiles.* – Copenhagen, 1960. – Vol. VI. – XII. – 408 p.; *Der altrussische Kondakar'*: Auf der Grundlage des *Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar'*. – Т. 2 : *Blagoveščenskij Kondakar'*. Facsimile / Hrsg. v. A. Dostál und H. Rothe unter Mitarbeit v. E. Trapp. – Giessen, 1976. – 260 S.; *The Lavrsky Troitsky Kondakar* / Ed. Gr. Myers. – *Monumenta Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia.* – Sofia : Heron Press, 1994. – Vol. IV, 9. – XXX, 300 p.

Мета статті – осмислити та конкретизувати зміст основних наукових праць щодо чотирьох взаємопов'язаних явищ візантійсько-слов'янського співацького мистецтва:

1) Кондакаря – богослужбового рукописного збірника, співацької антології;

2) жанру кондака (зокрема, його «старого» й «нового» типів);

3) кондакарного стилю, його візантійської генези та розвитку;

4) палеографії кондакарних невм і перших спроб їх дешифровки.

Історію вивчення Кондакарів можна поділити на два періоди:

1) середина XIX ст. – перша чверть XX ст.;

2) середина XX ст. – початок XXI ст.

У другому періоді диференційовано дві школи – західну (європейські та американські науковці) і російську, що мають різні погляди.

Вивчення Кондакарів почалося в середині XIX ст. з появою у 1846 р. статті російського археографа Вукола Ундольського (1815–1864), кілька сторінок якої було присвячено Троїцькому Кондакарю. Учений описав зміст рукопису, звернув увагу на його палеографічні особливості, датував першою половиною – серединою XII ст., віднайшов кондак першим київським святим – князям Борисові та Глібу. В. Ундольський зауважив, що рукопис має особливу нотацію і що його невми «не мають нічого подібного з жодною відомою нотованою рукописною книгою»¹. Він помітив подібність давньоруських невм із візантійськими і для підтвердження цього подав фото двох сторінок Троїцького Кондакаря (з кондаком свв. Борису та Глібу).

¹ Ундольский В. Замечание для истории церковного пения в России / В. М. Ундольский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М. : Ун-т. тип., 1846. – Вып. 3. – С. 2 – 3.

Важливим кроком у вивченні Кондакарів було історико-філологічне дослідження грецького Псалтикону намісника Московського Данилового монастиря архімандрита Амфілохія (Сергієвського-Казанцева, 1818–1893), де він опублікував грецькі кондаки з паралельним церковнослов'янським перекладом¹. У підготовці видання науковцю допомагав відомий палеославіст Ізмаїл Срезневський (1812–1880). Того ж часу дослідники почали складати перші фахові описи Кондакарів. Показовим є опис Синодального Кондакаря, здійснений ректором Московської Духовної академії та семінарії прот. Олександром Горським (1812–1875) у співпраці з російським археографом і археологом Капітоном Невоструєвим (1815–1872). Вони багато уваги приділяли розкриттю змісту рукописів.

Професор новоствореної Московської консерваторії протоієрей Димитрій Разумовський (1818–1889) ввів у науковий обіг термін «кондакарне знамя». Він зауважив, що «нерідко трапляються й такі книги, у яких один піснеспів записаний нотами кондакарними, а інший – столповими [знаменними – Б. Ж.], часто також можна бачити, що хоча вся книга написана нотами столповими, проте кілька слів у піснеспіві мають над собою кондакарні ноти»². Протоієрей Д. Разумовський підкреслював візантійську генезу руського богослужбового співу, помітивши, що давньоруські невми є подібними до візантійських.

Після Д. Разумовського чи не всі російські дослідники церковного співу так чи інакше порушували питання про Кондакарі. Іноді вони продовжували дослідження один од-

¹ Амфилохий, архим. Кондакарий в греческом подлиннике XII – XIII в. по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437 с древнейшим славянским переводом / Амфилохий [Сергиевский-Казанцев], архим. – М. : Тип. А. В. Кудрявцевой, 1879. – 411 с.

² Разумовский Д. В. Церковное пение в России / Д. В. Разумовский, свящ. – М., 1867 – 1869. – Вып. 1 – 3. – С. 59 – 60.

ного, а іноді між ними назрівали деякі суперечності. Показовими є два протилежні погляди на семіографію кондакарних невм, один з яких висловив директор Московського Синодального училища церковного співу Степан Смоленський (1848–1909), інший – професор Московської консерваторії прот. Василій Металлов (1862–1926). Згідно з думкою першого, критерієм надійності для дешифровки кондакарних невм мають стати знаменні російські рукописи XVII ст. з помітками (прочитуються достатньо впевнено), згідно з поглядом В. Металлова – такими є рукописи з медіавізантійськими невмами XIII – XIV ст.

С. Смоленський у праці з музичної палеографії писав, що «графічний зв'язок між знаменними, грецькими та кондакарними зображеннями більш ніж слабкий. Подібність деяких знаків просто очевидна, проте невідомо, чи однаковим є їхнє музичне значення»¹. В іншій статті вчений зазначив: «Мелодії кондакарні, як і саме кондакарне знамя (кондакарна нотація – Б. Ж.), по суті, не можуть бути чимось особливо надуманим, а тим більше мудрованим. У такій надуманості не було жодної необхідності, так як хто ж співав із тих нот, як не найпростіші миряни чи прості пономарі?»². Дослідник вважав, що в XIII ст. з ужитку вийшов лише кондакарний тип нотації, а кондакарний спів існував і далі, до XVI ст., «перейшовши» в демественний. Останній нотувався знаменними і демественними невмами, тому науковець назвав кондакарну нотацію «красно-демественною».

Тезу С. Смоленського про кондакарну нотацію як самотню руську заперечив прот. В. Металлов, пишучи, що вона

¹ Смоленский С. В. О древнерусских певческих нотаціях : историко-палеографический очерк / С. В. Смоленский. – СПб., 1901. – Т. 145. – С. 29 – 33. – (Памятники древнерусской письменности и искусства).

² Смоленский С. В. Несколько новых данных о так называемом кондакарном знамени / С. В. Смоленский // Русская музыкальная газета. – № 49. – Ст. 1033.

є різновидом візантійської. Вчений припускав, що Кондакарі «зникли» під час монголо-татарської навали, яка зруйнувала Київ, і тому більшість із них була київського походження, а найдавніший Кондакар (уміщений у Типографському Уставі), мабуть, було створено в Києво-Печерському монастирі¹.

Інший відомий російський музикознавець Антонін Преображенський (1870–1929) розвинув тезу прот. В. Металлова про спорідненість між давньоруськими кондакарними та візантійськими невмами. Учений стверджував, що знаменною нотацією фіксувалися псалмодичні пісенспіви, а кондакарною – мелізматичні. А. Преображенський був першим, хто почав систематичні порівняння давньоруських і візантійських невменних рукописів однієї епохи; він же висунув гіпотезу щодо тотожності наспівів одних і тих же пісенспівів у візантійських і давньоруських манускриптах XI – XIV ст.²

Підсумкові результати вивчення Кондакарів XIX – початку XX ст. виклав російський музикознавець Микола Фіндейзен (1868–1928).

Завершимо окреслення першого етапу вивчення Кондакарів словами німецького палеославіста Крістіана Ганніка про те, що більшість тогочасних дослідників літургійних кодексів «постійно вказували на важливість глибшого вивчення ранніх, недіастематичних типів [невменної нотації – Б. Ж.], які були у вжитку до епохи Київської Русі, але не змо-

¹ Металлов В., прот. Богослужбное пение Русской Церкви в период домонгольский по историческому, археологическому и палеографическому данным / В. М. Металлов. – Записки Императорского Московского археологического института им. имп. Николая II. – М., 1912. – Т. 26. – С. 178 – 185.

² Преображенский А. Греко-русские певческие параллели XII – XIII вв. / А.В. Преображенский // De musica : Временник отделения театра и истории музыки Гос. Института Истории Искусств. – Ленинград, 1926. – Вып. 2. – С. 60 – 76.

гли пояснити ознаки й характеристики цих типів нотації, включаючи кондакарний нотопис, через брак розуміння візантійської системи нотації»¹.

Якісно новий етап у дослідженні Кондакарів розпочинається із середини ХХ ст., коли було опубліковано факсиміле невменних рукописів із ґрунтовними передмовами й коментарями. До їх вивчення долучилися західні науковці, які почали цікавитись руським церковним співом у 20-ті роки ХХ ст. Ідеться про праці музикознавців французького Жана-Батиста Тібо (1872–1938) та німецького Оскара фон Різемана (1880–1934), учня Гуго Рімана. Англійський музикознавець і філолог Генрі Тільярд (1881–1968) та німецький композитор і музикознавець Еґон Веллес (1885–1974), учень Арнольда Шенберґа і Гвідо Адлера, у 30-х роках здійснили спроби дешифровки медіавізантійської нотації (кінця ХІІ – середини ХV ст.), що стало поштовхом для дослідження кондакарних невм. Праці німецького філолога Ервіна Кошмідера (1896–1977), який розвинув наукову концепцію А. Преображенського, відіграли сполучну роль між російськими дореволюційними вченими й західними палеославістами та візантіністами середини – другої половини ХХ ст.

Західні вчені одразу зіткнулися з двома проблемами:

- 1) місце зберігання Кондакарів (у Росії – у Москві й Санкт-Петербурзі);
- 2) мовний бар'єр: для їхнього дослідження обов'язковим є знання церковнослов'янської мови.

У докторській дисертації болгарської дослідниці Раїни Палікарової-Вердей (1904–1960), яку вона захистила у 1948 р. у Сорбонні, обґрунтовується подібність візантійської шартрської нотації до кондакарної. Р. Палікарова-Вердей вважала, що

¹ Ганнік К. Слов'яно-руський церковний спів і його візантійські джерела / К. Ганнік // *Καλοφώνια* : Науковий збірник статей і матеріалів з історії церковної монодії та гимнографії. – Л. : Львівська богословська академія, 2002. – Число 1. – С. 37.

кондакарна нотація була перейнята не безпосередньо з Візантії, а за посередництва болгар. Вона помітила, що повторення кондакарних мелодичних формул тісно пов'язане зі структурою поетичного тексту. Дослідниця вперше описала і систематизувала кондакарні невми, які порівняла із невмами болгарського Зографського Трефологіону¹.

Цю саму концепцію розвинув американський музикознавець Олівер Странк (1901–1980), який опублікував статтю про шартрську нотацію. Рукопис із цією нотацією був знайдений у монастирі міста Шартр (Франція). Це був грецький Стихирар, датований XI – XII ст., що «походив із Лаври святого Афанасія на Афоні; під час війни <...> цей рукопис, ще не досліджений, згорів. У грудні 1967 р., у місті Мюнхені <...> професор Олівер Странк <...> показував фотокопії одного грецького рукопису, мабуть, XIII ст., який він незадовго до цього знайшов у якомусь грецькому монастирі. Цей рукопис уміщує нотацію безперечно грецького типу. Звідси кондакарна чи досить близька до неї нотація [палеовізантійська шартрська – Б. Ж.] і, зрозуміло, відповідний їй тип богослужбового співу використовувались у грецькій церкві в XII–XIII ст., а можливо й у XIV ст.»².

У 1960 р. О. Странк проводив компаративне дослідження степенних антифонів, нотованих знаменною нотацією, на матеріалі Типографського Кондакаря та візантійських рукописів. Не маючи можливості працювати з рукописом, він послався на кілька фото з нього, розміщених у додатку до книги прот. В. Металлова «Русская симиография». Йому належить теза, що Кондакарі є одним із джерел текстів давньоруського Октоїха, бо друга половина Кондакаря нагадує Окто-

¹ Palikarova-Verdeil R. La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes / R. Palikarova-Verdeil. – Monumenta Musicae Byzantinae. – Subsidia. – Copenhagen, 1953. – Vol. III. – XII, 249 p.

² Гарднер И. Богослужбное пение Русской Православной Церкви : Сущность, система и история / И. Гарднер. – М. : Изд. Православного Свято-Тихоновского богословского института, 2004. – Т. 1. – С. 301.

їх¹. Зауважимо, що друга половина Типографського та Погродінського Кондакарів нагадує Октоїх Ізборний, натомість в інших чотирьох вона за змістом подібна до грецького Асмастикону.

Данський музикознавець-візантініст Карстен Г'юг (1896–1961) у 1956 р. здійснив факсимільне видання Ашбурнгамського Псалтикону з медіавізантійською нотацією², а за три роки до того він виголосив доповідь у Британській академії наук про найдавнішу руську рецепцію грецького церковного співу. К. Г'юг зазначив, що кондакарні невми є «цілком особливим слов'янським різновидом нотації»³, де нижній рядок невм співвідноситься із силабікою вербального тексту, а верхній позначає мелізматичні звороти у наспіві. Він не виступає проти візантійського походження кондакарних невм, а навпаки висловлюється за їх візантійське походження, шукаючи генезу кондакарної нотації в Давній Елладі, у риторичних творах античних майстрів. На позицію К. Г'юга вплинули окремі ідеї з праць Е. Кошмідера та А. Преображенського.

У 1960 р. данський учений, лютеранський пастор Арне Бурге⁴ видав у Копенгагені факсиміле Успенського Кондакаря з ґрунтовною передмовою, інципітарієм (із вказівками на гласи, подобни та грецькі відповідники)⁵. Ця публікація отри-

¹ Strunk O. Some Observations on the Music of Kontakion / O. Strunk // *Essays on Music in the Byzantine World*. – New York : W. W. Norton and Co, 1977. – P. 55 – 67.

² *Contacarium Ashburnhamense* / Ed. Carsten Hoeg. – *Monumenta Musicae Byzantinae : Facsimiles*. – Copenhagen, 1956. – Vol. IV. – 47. – 530 p.

³ Hoeg C. The oldest slavonic tradition of byzantine music / C. Hoeg // *Proceedings of the British Academy*. – 1953 – 1954. – XXXIV. – P. 53 – 54.

⁴ У 2012 р. прийняв Хрещення в Православній Церкві.

⁵ *Contacarium Palaeoslavicum Mosquense* / Ed. Arne Bugge. – *Monumenta Musicae Byzantinae : Facsimiles*. – Copenhagen, 1960. – Vol. VI. – XII, 408 p.

мала схвальну рецензію американського музикознавця Кеннета Леві (1927–2013).

Кілька наукових праць присвятив кондакарному співу німецький музикознавець та літургіст, українець за походженням, Іван Гарднер (єп. Филип 1898–1984). Дослідник висловив гіпотезу щодо виникнення найдавнішого Кондакаря: «Можна припустити, що Типографський Устав¹ міг бути написаний якимось Михаїлом <...> під безпосереднім керівництвом доместика-ігумена, або ж уже єпископа Володимир-Волинського Стефана [святителя Стефана II, а не Стефана I, болгарина – Б. Ж.], а якщо ж Типографський Устав написаний на початку XII ст. – то одним із учнів Стефана»².

У 1965 р. грецький філолог Лінос Політіс (1906–1982) виявив манускрипт, подібний до Кондакаря, – Асматикон із бібліотеки собору Касторія в Південній Італії. Асматикон – це антологія піснеспівів для хору мелізматичного стилю³. Порівняння його нотації з кондакарною розпочав у 60–70-х роках ХХ ст. німецький музикознавець Константин Флорос. Науковець виявив, що цей рукопис – єдина збережена грецька пам'ятка, яка містить два ряди невм: верхній подібний до великих іпостасей, а нижній – до малих кондакарних знаків. На типологічну подібність грецьких Асматиконів і руських Кондакарів вказали К. Флорос та К. Леві, які стали найуспішнішими дослідниками Кондакарів, зокрема,

¹ На початку рукопису є Студійський Устав (Типікон). Детальніше: Пентковский А.М. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси / А. М. Пентковский. – М. : Изд. Моск. Патриархии, 2001. – 432 с.

² Гарднер И. Богослужбное пение Русской Православной Церкви : Сущность, система и история / И. Гарднер. – М. : Изд. Правосл. Свято-Тихоновского богословского института, 2004. – Т. 1. – С. 240.

³ Цей тип книги та подібна до неї антологія для соліста (Псалтикон) використовувались у Візантії протягом XII – XIII ст., а згодом у XIV – XV ст. їм на зміну прийшов Аколуфій, до якого ввійшов їхній основний репертуар.

проблем дешифровки кондакарних невм. У 60-х роках вони запропонували свій метод «аналогічної транскрипції» кондакарної нотації.

К. Флорос порівнював невменні нотації Успенського і Троїцького Кондакарів із візантійським рукописом Codex Cryptensis Г.γ I, XII – XIII ст.¹ Його транскрипція є переконливою щодо медіавізантійської нотації. І. Гарднер влучно зазначив, що «<...> в його дешифровці зовсім немає відтінків і характеру виконання окремих звуків та мелодичних зворотів, тобто дешифровані, коротше кажучи, лише одні ноти, які можна було б заграти на будь-якому музичному інструменті з постійним строем. Чи так звучав кондакарний спів насправді – неможливо сказати. Спів живого голосу далеко не те саме, що звук, видобутий будь-яким інструментом із постійним строем»².

К. Леві порівнював кондак Воздвиження з Благовіщенського Кондакаря, записаний тут двічі (з руським і грецьким текстами у кириличній транслітерації) з тим самим кондаком із грецького Асматикону XIII ст. Зіставлення показало спільність мелізмів і окремих деталей наспіву, проте не дало переконливих результатів для прочитання невм. Дослідник зауважив, що русичі «при запозиченні візантійських мелізматичних піснеспівів приймали їх мелодії якнайточніше», проте у Візантії тоді спостерігалось «переродження мелодичної традиції». Він зазначив, що кондакарні хабуви (аненайки) є підтвердженням візантійського мелізматичного стилю і трапляються лише в ньому. Їх призначенням є «підтримува-

¹ Повне зібрання його наукових праць про кондакарний спів: Floros C. The Origins of Russian music : Introduction to the Kondakarian Notation / C. Floros. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2009. – XX, 311 p.

² Гарднер И. Богослужбное пение Русской Православной Церкви: Сущность, система и история / И. Гарднер. – М.: Правосл. Свято-Тихоновский богословский ин-т, 2004. – Т. 1. – С. 131 – 132.

ти та синхронізувати артикуляцію»¹. К. Леві висловив гіпотезу про наявність усної традиції в літургійному співі Київської Русі: «Не можна визначити [кондакарну невменну нотацію – *Б. Ж.*] як повну передачу зображуваної нею музики. Її метою було ідентифікувати характерні [мелодичні – *Б. Ж.*] ходи для співака, який потім додавав решту з пам'яті»². Ця гіпотеза дала привід музикознавцям припускати, що знаки верхнього ряду кондакарної нотації є хейрономічними.

Результати фундаментальних досліджень К. Флороса і К. Леві в наш час розвинули канадський музикознавець Ґрегорі Маєрс та італійська дослідниця Аналіза Донедра. Ґ. Маєрс порівняв з Кондакарями структуру, зміст і нотацію грецьких Асматиконів південно-італійського походження XII – XIII ст. У 1994 р. він захистив дисертацію про іпакої в Кондакарях, що пізніше лягла в основу його монографії³. У цьому ж році він видав факсиміле Лаврського Троїцького Кондакаря⁴. Аналіза Донедра досліджувала один із найдавніших літургійних жанрів – киноник (причасний), невменні записи якого є в Асматиконах і Кондакарях. Для порівняння вона пропонує запровадити нові комп'ютерні технології⁵.

¹ Levy K. Die slavische Kondakarien-Notation / K. Levy // Anfänge der Slavischen Musik / Eds. Jozef Kresanek and Ladislav Burlas; Slowakische Akademie der Wissenschaften: Institut für Musikwissenschaft. – Simposia 1. – Bratislava: Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1966. – S. 80 – 85.

² Там само. – С. 88.

³ Myers Gr. A Historical, Liturgical and Musical Exploration of Kondakarnoie Pienie: The Deciphering of a Medieval Slavic Enigma / Gr. Myers; ed. El. Toncheva and Sv. Kujumdzieva. – Sofia: Cyrillo-Methodian Research Centre, 2009. – 273 p.

⁴ The Lavrsky Troitsky Kondakar / Ed. Gr. Myers. – Monumenta Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia. – Sofia: Heron Press, 1994. – Vol. IV, 9. – XXX, 30 p.

⁵ Doneda A. Hyperstases' in MS Kastoria 8 and the Kondakarian Notation: Relationships and Interchangeability / A. Doneda // Palaeobyzantine Nota-

У 70 – 80-х роках ХХ ст. до вивчення Кондакарів долучилися інші західні науковці, зокрема, англійський музикознавець Димитрій Кономос і німецькі славісти Фелікс Келлер, Ганс Роте. Останній, спільно зі своїми колегами Антоніном Досталом, Еріком Траппом і Дітером Штерном, здійснив багатотомну факсимільну публікацію Благовіщенського Кондакаря¹. Г. Роте розглянув питання походження Кондакарів, а також їхні палеографічні та лінгвістичні особливості. Він вважає, що Благовіщенський Кондакар є київським. Г. Роте пропонує інше датування Кондакарів, ніж це прийнято. Найдавнішим Кондакарем він вважає Погодінський, бо цей рукопис є ненотованим та в ньому немає кондаків першим руським святим². Зауважимо, що сучасна російська дослідниця Майя Моміна дійшла висновку, що цей рукопис переписано тим самим писарем, який працював над створенням Крестинопільського Апостола. Звідси можна припустити, що Погодінський Кондакар був переписаний у Галицько-Волинському князівстві.

К. Ганнік підсумував здобутки західної медієвістики ХХ ст. тезою, що більшість «<...> західних дослідників дотримувалися <...> правильної точки зору, що найдавніший етап розвитку [слов'яно-руської – Б. Ж.] церковної музики є нічим іншим, як візантійською музикою у слов'янських мовних шатах. Далеко не всі російські музикознавці прийняли

tions II / Ed. Chr. Troelsgard. – Hernen : A. A. Brediusstichtung, 1999. – P. 23 – 36.

¹ Перший том видання ще не з'явився. Факсиміле рукопису представлено у другому томі: *Der altrussische Kondakar?: Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižegorodskij Kondakar?*. – Т. 2 : *Blagoveščenskij Kondakar?*. Facsimile / Hrsg. V. A. Dostál und H. Rothe unter Mitarbeit v. E. Trapp. – Giessen, 1976. – 260 S.

² Rothe H. Ost- und Südslavische Kontakien als historische Quellen / H. Rothe // *Millennium Russiae Christianae* / Ed. G. Birkfellner. – Wien, 1993. – S. 260.

цей погляд»¹. К. Ганнік зазначив про недотримання точних метричних схем у кондаках видатного творця кондаків преп. Романа Сладкопівця як про результат впливу мелодики на поетичний текст². Це свідчить про те, що для візантійських гімнографів дотримання метричної моделі поезії було менш важливим, ніж музична складова.

Звернімося до російської (радянської) музичної історіографії середини – другої половини ХХ ст. Зауважимо, що більшість російських музикознавців цього періоду не могли ознайомитися з дослідженнями сучасних їм західних науковців.

Проти ідеї щодо грецького походження кондакарних невм висловився радянський музикознавець Віктор Беляєв (1888–1968), зазначивши, що вона є оригінальним руським різновидом нотації, який не збігається з візантійським.

У 1955 р. знаний російський медієвіст Максим Бражников (1904–1976) планував видати факсиміле Благовіщенського Кондакаря. Він написав передмову, що потім вийшла мінімальним тиражем у формі окремої брошури (її примірник зберігається в Російській Національній бібліотеці разом із фотокопіями Кондакаря³).

Видатний російський музикознавець і літургіст Микола Успенський (1900–1987), який зблизився у поглядах із західними колегами і перу якого належить рецензія на підготовку

¹ Ганнік К. Слов'яно-руський церковний спів і його візантійські джерела / К. Ганнік // *Καλοφώνια* : Науковий збірник статей і матеріалів з історії церковної монодії та гімнографії. – Л. : Вид. Львівської богословської академії, 2002. – Число 1. – С. 38.

² Hannick Chr. *Le Kontakion dans l'histoire de la musique ecclesiastique byzantine* / Chr. Hannick // *Ostkirchliche Studien*. – 2009. – Bd. 58/1. – S. 57 – 76.

³ Бражников М. Благовещенский кондакаръ / М. В. Бражников. – Государственная публичная библиотека имени М. Е. Щедрина. – Ленинград, 1955. – 16 с.

М. Бражниковим до друку Благовіщенського Кондакаря, кількома роками пізніше написав про цей кодекс: «Серед ієрогліфів Благовіщенського Кондакаря часто трапляються паралельні зображення паличок по дві-три, частіше чотири і п'ять, проте жодного разу не шість і більше. Цілком слушно, що ці зображення пов'язані з уживанням у хейрономії п'яти пальців для позначення послідовності тонів у межах квінти»¹. На XI Конгресі візантіністів у Мюнхені М. Успенський окреслив ряд проблем у дослідженні Кондакарів і кондакарної нотації.

Кваліфікований опис Троїцького і Погодінського Кондакарів у 60-х роках ХХ ст. здійснив російський археограф Микола Тихомиров (1927–2000). Згодом усі шість Кондакарів було професійно описано у Зведеному Каталозі².

У 1970-х роках над вивченням Кондакарів почала працювати московська дослідниця Тетяна Владишевська. Вона приділила увагу творчості преп. Романа Сладкопівця; на основі досліджень Гросдідье де Матона Т. Владишевська заперечила версію витіснення кондака каноном у VII–VIII ст., припустивши, що повний кондак існував у кафедральному богослужінні Константинополя аж до IX ст. Дослідниця звернула увагу на генезу кондакарного стилю, пов'язавши її з візантійським «пісенним послідуванням» (Asmatike akolouthia), у якому кондак виконувався на завершення соборної співочої служби (Панніхіс). Т. Владишевська склала таблицю великих і малих кондакарних невм, а також порівняльну таблицю палеовізантійських невм із ранніми руськими знаменами, використовуючи візантійський Стихирар, Типографський Кондакар і давньоруський Воскресенський Ірмологіон³.

¹ Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство / Н. Д. Успенский. – Изд. 2-е (доп.). – М.: Музыка, 1971. – С. 57.

² Сводный Каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. – М., 1984. – 407 с.

³ Владышевская Т. Типографский Устав и музыкальная культура Древней Руси XI – XII веков / Т. Ф. Владышевская // Типографский Ус-

Стаття палеографічного змісту про кондакарні невми є у російського музикознавця Георгія Нікішова, де зазначено, що «лише після зіставлення складу відомих нотованих і не-нотованих Кондакарів можна приступати до другого етапу дослідження: порівняльної палеографії нотних знаків (спочатку всередині кожного Кондакаря окремо, а далі в рамках усієї кондакарної системи)»¹. Статті про Кондакарі публікували музикознавець Н. Рамазанова, лінгвіст В. Слишева, палеограф Р. Сєдова.

Кондакарі й кондакарна нотація стали предметом досліджень сучасних російських музикознавців-медієвістів Наталії Серьогіної із Санкт-Петербурга та Галини Пожидаєвої із Москви, які задіяли різні методики аналізу. Н. Серьогіна досліджує мінейні кондаки, переважно першим руським свя-тим, або тим, яких шанували на Русі; вказує на особливості формотворення кондаків, виходячи з особливостей будови їх поетичного тексту². Г. Пожидаєва аналізує кондакарне формотворення, виділяючи різні структурні одиниці – тонемами, просодеми, кокізи, фіти, лиця. Вона звернула увагу на часте вживання аненайок і хабув, характерних для грецьких і давньоруських піснеспівів³.

З 90-х років над дослідженням давньоруської співацької книжності Студійської епохи, зокрема й Кондакарів, пра-

тав : Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века. – М. : Языки славянских культур, 2006. – Т. 3 : Исследования. – С. 111 – 201.

¹ Никишов Г. Сравнительная палеография кондакарного письма XI – XIV вв. / Г. А. Никишов // *Musica Antiqua Europae Orientalis*. – Bydgoszcz, 1975. – Acta scientifica, 4. – С. 558.

² Серьгина Н. С. Кондаки святому Клименту: К вопросу об особенностях кондакарного музыкального формообразования / Н. С. Серьгина // *Устная и письменная трансмиссия церковно-певческой традиции: Восток – Русь – Запад*. – М., 2008. – С. 69 – 90.

³ Пожидаева Г. А. Традиция древнерусской монодии в песнопениях Типографского Устава / Г. А. Пожидаева // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2005. – 4 (22). – С. 80 – 102.

цює професор Російської академії музики ім. Гнесіних Наталя Заболотна. Під її керівництвом захистила дисертацію московський музикознавець Юлія Артамонова, здійснивши низку публікацій, присвячених Кондакарям¹. У 2000-х роках викладач Санкт-Петербурзької консерваторії Тетяна Швець складала систематичний та алфавітний інципітарії піснеспівів усіх Кондакарів та опублікувала наукові статті.

У 2006 р. Інститут російської мови ім. В. В. Виноградова РАН, за редакцією московського філолога Бориса Успенського, здійснив тритомне видання Типографського Кондакаря у вигляді факсиміле та набірною відтворення, спільно з інципітарієм, коментарями та статтями різного профілю². Це видання підбило підсумки минулих досягнень, водночас відкривши новий етап в історії вивчення кондакарного співу.

Огляд історіографії Кондакарів за майже двохсотлітній період часу свідчить, що ці книги викликали зацікавлення музикознавців, філологів, палеографів і науковців суміжних гуманітарних спеціальностей. Зміст їхніх праць було зосереджено навколо чотирьох взаємопов'язаних проблемно-тематичних блоків:

1) дослідження генези, літургійних, музичних і поетикогомілетичних особливостей жанру *к о н д а к а*, який існував з V–VI ст. (І. Гарднер, М. Успенський, Т. Владишевська, Н. Рамазанова); публікація та аналіз кондаків із візантійського Псалтикону та їх церковнослов'янських перекладів (архім. Амфілохій, М. Успенський); аналіз інших жанрів, наявних у Кондакарях, це: іпакої (Г. Маєрс), киноник (Д. Кономос,

¹ Артамонова Ю. Изучение древнерусских Кондакарей: магия источника / Ю. Артамонова // Культура тихоокеанского побережья. – Владивосток, 2005. – С. 136 – 141.

² Типографский Устав : Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века. – Т. 1 : Факсимильное воспроизведение. – Т. 2 : Наборное воспроизведение рукописи. – Т. 3 : Исследования / ред. Б. А. Успенский. – Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 256, 456, 256 с.

А. Донеда), асмастик (Т. Швець), степенні антифони (О. Странк), прокимен «Всякоє диханіє» (Г. Маєрс), псалми (Т. Швець);

2) вивчення кондакарного співу як носія мелізматичного стилю, що його вважають майже тотожним до візантійського (А. Преображенський, Е. Веллес, К. Флорос, К. Леві, Г. Маєрс), у якому мелодична складова є визначальною (Р. Палікарова-Вердей, К. Флорос, К. Ганнік), що підтверджується, зокрема, наявністю значної кількості аненайок і хабув (К. Леві, Г. Пожидаєва); гіпотеза про формування кондакарного музичного стилю у візантійському пісенному послідуванні (Г. де Матон, Т. Владишевська);

3) походження кондакарної нотації з палеовізантійської (В. Ундольський, прот. В. Металлов, А. Преображенський), її подібність до шартрської (О. Странк, Р. Палікарова-Вердей), касторської (К. Флорос, Г. Маєрс); гіпотеза про південнослов'янське походження кондакарних невм, їх зв'язок із невмами болгарського Зографського Трефологіону (Р. Палікарова-Вердей); гіпотеза про кондакарну нотацію як самобутнє руське явище (С. Смоленський, В. Беляєв); дешифровка медіавізантійської нотації (Г. Тільярд, Е. Веллес), яка дала можливість гіпотетично транскрибувати кондакарні невми (К. Флорос, К. Леві, Г. Маєрс, А. Донеда); окреслення великих іпостасей як хейрономічних знаків (І. Гарднер, М. Успенський, Г. Маєрс); гіпотетичні транскрипції кондакарних невм на основі зіставлення зі знаменними рукописами з помітками XVII ст. (Г. Пожидаєва);

4) повний археографічний і палеографічний опис Кондакарів (прот. О. Горський, К. Невоструєв, М. Тихомиров, В. Голишенко), уточнення їх датування й територіальної локалізації (М. Тихомиров, Г. Роте); складання алфавітних і систематичних інципітаріїв (А. Бутге, Г. Маєрс, Т. Владишевська, Ю. Артамонова, Т. Швець); факсимільні та критичні публікації Кондакарів (А. Бутге, Г. Роте, Г. Маєрс,

Б. Успенський); типологічна подібність другого розділу Кондакаря та візантійського Асматикона (К. Леві, К. Флорос, Г. Маєрс) і давньоруського Октоїха Изборного (О. Странк, Т. Швець).

Підсумовуючи, зазначимо, що факсимільні публікації усіх збережених Кондакарів дають можливість порівняти їх між собою, а також з їхніми візантійськими прототипами та пізнішими нотованими книгами. Виходячи із цього, достовірнішою стане дешифровка кондакарної нотації шляхом зіставлення її з грецькими та слов'янськими нотаціями. Досліджуючи стиль кондакарного співу, науковці зможуть підтвердити чи спростувати тезу про демественний спів як продовження традиції кондакарного (більшої правдивості може набути умовна назва кондакарної нотації як «краснодемественної»). Це прокладе місток між двома різними епохами східнослов'янського співу – Студійською та Єрусалимською, сприяючи комплексному дослідженню кондака як літургійного, поетико-гомілетичного й музичного жанру, який існує в православному богослужінні до сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Кондак // Аверинцев С. С. София-Логос : словарь / С. С. Аверинцев ; ред. Н. П. Аверинцев и К. Б. Сигов. – К. : Дух і літера, 2006. – С. 274–275.
2. Амфилохий, архим. Кондакарий в греческом подлиннике XII – XIII в. по рукописи Московской Синодальной библиотеки № 437 с древнейшим славянским переводом / Архим. Амфилохий [Сергиевский-Казанцев]. – М. : Тип. А. В. Кудрявцевой, 1879. – 411 с.
3. Артамонова Ю. Изучение древнерусских Кондакарей: магия источника / Ю. Артамонова // Культура тихоокеанского побережья. – Владивосток, 2005. – С. 136–141.
4. Бражников М. В. Благовещенский кондакарь / М. В. Бражников. – Государственная публичная библиотека им. М. Е. Щедрина. – Ленинград, 1955. – 16 с.

5. Владышевская Т. Типографский Устав и музыкальная культура Древней Руси XI – XII веков / Т. Ф. Владышевская // Типографский Устав. Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века. / ред. Б. А. Успенский; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Языки славянских культур, 2006. – Т. 3 : Исследования. – С. 111–201.

6. Ганнік К. Слов'яно-руський церковний спів і його візантійські джерела / К. Ганнік // *Καλοφώνια* : наук. зб. ст. і мат. з історії церковної монодії та гимнографії. – Л.: Львівська богословська академія, 2002. – Число 1. – С. 37–46.

7. Гарднер И. А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви: сущность, система и история / И. А. Гарднер. – М.: Православный Свято-Тихоновский богословский ин-т, 2004. – Т. 1. – 495 с.

8. Металлов В., прот. Богослужбное пение Русской Церкви в период домонгольский по историческим, археологическим и палеографическим данным / В. М. Металлов // Записки Императорского Московского археологического института им. имп. Николая II. – М., 1912. – Т. 26 – XIV ; 349 ; 12 с.

9. Никишов Г. А. Сравнительная палеография кондакарного письма XI – XIV вв. / Г. А. Никишов // *Musica Antiqua Europae Orientalis*. – *Vydgoszsz*, 1975. – *Acta scientifica*, 4. – С. 557–572.

10. Пентковский А. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси / А. М. Пентковский. – М.: Изд. Моск. Патриархии, 2001. – 432 с.

11. Пожидаева Г. А. Традиция древнерусской монодии в песнопениях Типографского Устава / Г. А. Пожидаева // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. – 2005. – 4 (22). – С. 80–102.

12. Преображенский А. Греко-русские певческие параллели XII – XIII вв. / А. В. Преображенский // *De musica* : Временник отделения театра и истории музыки Гос. Ин-та Истории Искусств. – Ленинград, 1926. – Вып. 2. – С. 60–76.

13. Разумовский Д. Церковное пение в России / свящ. Д. В. Разумовский. – М., 1867–1869. – Вып. 1–3. – 365 с.

14. Сводный Каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. – М., 1984. – 407 с.

15.Серегина Н. С. Кондаки святому Клименту: К вопросу об особенностях кондакарного музыкального формообразования / Н. С. Серегина // Устная и письменная трансмиссия церковно-певческой традиции: Восток – Русь – Запад. – М.: Московская консерватория, 2008. – [Гимнология. – Вып. 5]. – С. 69–90.

16.Смоленский С. В. Несколько новых данных о так называемом кондакарном знамени / С. В. Смоленский // Русская музыкальная газета. – 1913. – № 44–46, 49. – ст. 973–977, 1007–1009, 1039–1044, 1132–1136.

17.Смоленский С. В. О древнерусских певческих нотациях: Историко-палеографический очерк. / С. В. Смоленский. – Памятники древнерусской письменности и искусства. – СПб., 1901. – Т. 145. – 120 с.

18.Типографский Устав: Устав с Кондакарем конца XI – начала XII века. – Т. 1 : Факсимильное воспроизведение. – Т. 2 : Наборное воспроизведение рукописи. – Т. 3 : Исследования / ред. Б. А. Успенский ; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 456 с.

19.Ундольский В. М. Замечание для истории церковного пения в России / В. М. Ундольский // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – М. : Университетская тип., 1846. – Вып. 3. – 48 с.

20.Успенский Н. Д. Древнерусское певческое искусство / Н. Д. Успенский. – Изд. 2-е доп. – М. : Музыка, 1971. – 622 с.

21.Contacarium Ashburnhamense / Ed. Carsten Hoeg. – Monumenta Musicae Byzantinae. – Facsimiles. – Copenhagen, 1956. – Vol. IV. – 47 ; 530 p.

22.Contacarium Palaeoslavicum Mosquense / Ed. Arne Bugge. – Monumenta Musicae Byzantinae. – Facsimiles. – Copenhagen, 1960. – Vol. VI. – XII ; 408 p.

23.Der altrussische Kondakar': Auf der Grundlage des Blagoveščenskij Nižgorodskij Kondakar'. – Т. 2 : Blagoveščenskij Kondakar'. Facsimile / Hrsg. v. A. Dostál und H. Rothe unter Mitarbeit v. E. Trapp. – Giessen, 1976. – 260 S.

24.Doneda A. Hyperstases' in MS Kastoria 8 and the Kondakarian Notation: Relationships and Interchangeability / A. Doneda // Palaeobyzantine Notations II / Ed. Chr. Troelsgard. – Hernen : A. A. Brediusstichting, 1999. – P. 23–36.

25. Floros C. *The Origins of Russian music : Introduction to the Kondakarian Notation* / C. Floros. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 2009. – XX, 311 p.

26. Hannick Chr. *Le Kontakion dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine* / Chr. Hannick // *Ostkirchliche Studien.* – 2009. – Bd 8/1. – S. 57–76.

27. Høeg C. *The Oldest Slavonic Tradition of Byzantine Music* / C. Høeg // *Proceedings of the British Academy.* – 1953–1954. – XXXIV. – P. 37–66.

28. Levy K. *Die slavische Kondakarien-Notation* / K. Levy // *Anfänge der Slavischen Musik* / Eds. Jozef Kresanek and Ladislav Burlas; Slowakische Akademie der Wissenschaften: Institut für Musikwissenschaft. – Simposia 1. – Bratislava : Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1966. – S. 77–92.

29. Myers Gr. *A Historical, Liturgical and Musical Exploration of Kondakarnoie Pienie: The Deciphering of a Medieval Slavic Enigma* / Gr. Myers; ed. El. Toncheva and Sv. Kujumdzieva. – Sofia : Cyrillo-Methodian Research Centre, 2009. – 273 p.

30. Palikarova-Verdeil R. *La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes* / R. Palikarova-Verdeil. – *Monumenta Musicae Byzantinae.* – Subsidia. – Copenhagen, 1953. – Vol. III. – XII, 249 p.

31. Rothe H. *Ost- und Südslavische Kontakien als historische Quellen* / H. Rothe // *Millennium Russiae Christianae* / Ed. G. Birkfellner. – Wien, 1993. – S. 239–261.

32. Strunk O. *Some Observations on the Music of Kontakion* / O. Strunk // *Essays on Music in the Byzantine World.* – New York : W. W. Norton and Co., 1977. – P. 55–67.

33. *The Lavrsky Troitsky Kondakar* / Ed. Gr. Myers. – *Monumenta Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia.* – Sofia : Heron Press, 1994. – Vol. IV, 9. – XXX, 300 p.

Богдан Жулковський. Давньоруський кондакарний спів у зарубіжній музичній історіографії. Проаналізовано історію досліджень кондакарного співу і пов'язаних з ним феноменів професійної богослужбової співацької культури, встановлено імена і школи науковців, згадано факсимільні видання. Відображено вивчення проблем стосовно транскрипції кондакарної нотації, висвітлено окремі погляди щодо генези й розвитку кондакарного мелізматичного співу.

Ключові слова: кондак, Кондакар, Асматикон, Псалтикон, кондакарний стиль, кондакарна нотація, шартрська нотація.

Богдан Жулковский. Древнерусское кондакарное пение в зарубежной музыкальной историографии. Проанализирована история исследования кондакарного пения и связанных с ним феноменов профессиональной богослужебной певческой культуры, установлены имена и школы ученых, упомянуты факсимильные издания. Отражено изучение проблем транскрипции кондакарной нотации, представлены отдельные взгляды относительно генезиса и развития кондакарного мелизматического пения.

Ключевые слова: кондак, Кондакаръ, Асматикон, Псалтикон, кондакарный стиль, кондакарная нотация, шартрская нотация.

Bohdan Zhulkovskiy. Old Russian Kondakarion Singing in the Foreign Musical Historiography. There are many controversial issues in the study of adaptation processes of the Byzantine liturgical singing in Kievan Rus'. Among them the range of problems connected with kondakarion singing is especially of current interest: a manuscript book of Kondakar, kondakarion neume notation, kondakarion musical style and directly the hymnographic genre of kontakion. The research history of these phenomena of professional church singing culture was analysed, the names and schools of scientists were also established and facsimile editions were mentioned. The article declares some investigated problems of deciphering of the kondakarion notation, presents the separate views on the genesis and development of kondakarion melismatic singing.

Key words: kontakion, Kondakar, Asmatikon, Psaltikon, kondakarion style, kondakarion notation, chartres notation.